
Игор Борозан
(Универзитет у Београду)

**ИЗМЕЂУ РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ЦРКВЕНЕ ВЛАСТИ И
ПРИКАЗА АКТУЕЛНОГ: ПРЕДСТАВЕ МИТРОПОЛИТА
МИХАИЛА ЈОВАНОВИЋА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ
19. ВЕКА***

Јавни и духовни рад митрополита Михаила

Митрополит Михаило Јовановић се убраја међу најзначајније личности у осмовековној историји српске цркве.¹ Током столовања на челу Српске митрополије од 1859. до 1881. године, те од 1889. до 1898. године, оставио је дубок траг на богословску мисао и устројство црквене организације у другој половини 19. века. Деловао је као ангажовани национални радник и културни делатник у јавном простору заједнице. Упркос значајном проучавању митрополитовог богословског дела и јавног деловања, истраживање пласмана његовог лика у разноликим медијима није било предмет систематског истраживања.²

Милоје Јовановић, потоњи српски митрополит Михаило, у периоду од 1842. до 1846. године похађао је Богословију у Београду. Потом је наставио школовање у Кијеву. Од 1846. до 1849. године школовао се на средњошколском Семинарију, надограђујући своје богословско образовање и познавање руског језика.³ Школовање на Духовној академији у

---

* Рад је настао у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, под називом *Представе идентитета у уметности и вербално-визуелној култури новог доба*, редни број 177001

¹ Основна студија о митрополиту Михаилу: Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980. О деловању митрополита Михаила у склопу историје Српске православне цркве: Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књ. 2, Београд 1991, 353–424.

² Вредан резултат у оживљавању лика митрополита Михаила је остварен изложбом *120 година од упокојења Митрополита Михаила Јовановића*, која је отворена у септембру 2018. године у Народном музеју у Зајечару.

³ О школовању митрополита Михаила у Русији: В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља, Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Бе-

Кијеву окончао је 1853. године, када је рукоположен за монаха у Кијевско-Печерској лаври и стекао име Михаило, у част митрополита кијевског из десетог века.⁴ Недуго затим био је рукоположен за ђакона, а потом и за јеромонаха. По савету митрополита Петра Јовановића, посећује Москву и Петроград, где стиче искуства о поретку руског богослужења, устројству духовног образовања и суштини монашког живота. Године 1853. је, као први Србин, стекао диплому магистра богословља⁵ дисертацијом о историји српског народа – *Поглед на историју српске цркве*.⁶ По повратку у Србију 1853. године, постављен је за професора омилијатике и догматике на Богословији у Београду. Наредне године је изабран за архимандрита манастира Студеница, а крајем године је хиротонисан за шабачког епископа. Током пет година столовања на челу шабачке епархије учествује у духовном, културном и патриотском просвећењу заједнице. Његов родољубиви ангажман и агитовање за национално ослобођење имали су одјека код српске и словенске етнице. Истакао се као најближи сарадник митрополита Петра у његовим реформским активностима на унапређењу духовног, образовног и административног живота Српске православне цркве. По повратку кнеза Милоша и династије Обреновић на чело Кнежевине Србије, изабран је за српског митрополита. Од 1859. до 1887. године столује црквом, и тај период се означава као први мандат митрополита Михаила на челу црквене организације. Године 1879. постаје први митрополит аутокефалне цркве. Током овог периода бавио се значајним научним и богословским радом. Објавио је велики број проповедничких књига од којих су неке достигле тираж од чак 15.000 примерака. Особито се важним чине дела *О монаштву* из 1868. и *Ручна свештеничка књига* из 1867. године, у којима кодификује живот монаштва и свештенства. Митрополитов најзначајнији ангажман био је усмерен на унапређење Богословије. Увео је низ нових богословских и филозофско-педагошких наука о чему сведоче написани уџбеници: *Црквено богословље* из 1860. године и *Херменевтика* (тумач Светога писма), као и прерађена *Догматика*. Истакао се и као аутор црквених богослужбених књига. У допуњено издање *Србљака* из 1861. године унео је нове животописе српских светитеља. Наредне године је објавио и *Службу светим Равноапостолним Кирилу и Методију. У делу Одбрана истине* из 1872. године апологетски наступа у одбрану православља. Дело *Православна српска црква у Кнежевини Србији* из 1874. године потврђује митрополитова истраживања из црквене историје.

У првом периоду своје пастирске службе, митрополит Михаило је агитовао у корист повезивања Словена. Снажан словенофилски наступ у јавној сфери потврђује пријатељство с бискупом Јосипом Јурајем Штросмајером, учешће на општој седници Словенског друштва 1869. године у Петрограду и помоћ београдским Чесима у њиховој намери да 1869. године отворе храм у Београду. Године образовања у Русији довеле су до

оград 2017, 126–131.

⁴ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, 356.

⁵ В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља*, 59.

⁶ Исто, 130–131.

снажног митрополитовог русофилског одређења. Поуке које је стекао на Духовној академији у Кијеву дефинисале су његов духовни и културни образац.⁷ Митрополитова подршка младим богословима и црквеним сликарима⁸ да се школују на руским духовним и уметничким школама током друге половине 19. века говори о тежњи преноса руског духовног и уметничког обрасца у српску средину.⁹

Ангажовани митрополитов наступ у јавном простору проузроковао је и политичке последице. Упркос снажном хуманитарном деловању у време Херцеговачког устанка 1875. године, и става јавног мњења да оно што је *свети Сава био за прве Немањиће, то је Милан за Обреновиће*, дошло је до погоршања односа с кнезом Миланом Обреновићем. Након Санстефанског конгреса наступио је обрт у спољној политици краља Милана Обреновића. Окретање према Аустроугарској наговестило је потешкоће русофилски настројеном митрополиту. Након потписивања Тајне конвенције са Аустроугарском 1881. године, сукоба са Стојаном Новаковићем и напредњачком владом око Закона о таксама, назирао се крај столовања митрополита Михаила.¹⁰ У средишту спора налазило се питање руског утицаја у Србији, којем су тежили митрополит и либерали на челу са Јованом Ристићем, и аустријског – краља Милана и актуелне владе. Године 1881. Митрополит Михаило је смењен са дужности, а наредне године је емигрирао. Током година проведених у избеглиштву неуморно је походио важне духовне топове. Искуство стечено приликом посета Светој земљи и Светој гори Атосу митрополит је уткано у књиге *Хришћанске светиње на Истоку* (1886) и *Света Атонска гора* (1886).

Промена владара на престолу и долазак краља Александра Обреновића на чело српске државе 1889. године¹¹ означили су промену спољашњег и унутрашњег курса државе, резултирајући поновним устоличењем митрополита Михаила. Његов други мандат на престолу светог Саве до 1898. године протекао је у сређивању црквених прилика.¹² Године 1895. свети Архијерејски сабор одликовао је митрополита Михаила белом камилавком и брилијантским крстом. Три године касније, вишеструко одликовани митрополит је преминуо.

⁷ В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља*, 130–131.

⁸ У. Рајчевић, *Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 19, (Нови Сад 1983), 263–274.

⁹ О личности митрополита Михаила и његовом старању о уметности: Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд 2007, 51–57.

¹⁰ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, 388–389.

¹¹ О владавини краља Александра Обреновића: С. Рајић, *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд 2011.

¹² Више о другој владавини митрополита Михаила: Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 411–424.

Митрополит Михаило и уобличавање његовог визуелног лика

Визуелна култура је имала кључну улогу у формирању јавне слике митрополита Михаила. Разнолика визуелна дела су постала комуникативно средство манифестације митрополитовог лика и потврда његовог континуираног учешћа у јавној сфери заједнице. Средином деветнаестог века¹³ митрополитов лик је био масовно репродуктиван у новим медијима.¹⁴

Портрети владара, црквених великодостојника и угледних грађана су умножавани у медију литографије, олеографије, фотографије, у илустрованим новинама и на разгледницама. Некадашњи скупи и инклузивни уљани портрети, намењени малом кругу великодостојника, замењени су демократскијим медијима, који су постали предмет масовне конзумације све ширих кругова јавности.¹⁵ Њихова релативна досупност је резултирала невиђеном експлоатацијом визуелних представа унутар динамичног медијског тржишта .

Пракса приказивања портретних представа црквених великодостојника аналогна је владарским портретима.¹⁶ Основи репрезентације моћи имају корене у владарским пропагандним програмима још у римско доба.¹⁷ Прикази владара су, пре свега, типске представе ауторитета државне моћи које надилазе верност реалном историјском лику.¹⁸ Поређење владарских и архијерејских портрета у медијском свету српске уметности чини се сувислим. Пример су репрезентативне представе архијереја пласиране на тлу Карловачке митрополије током осамнаестог века.¹⁹ Прикази архијереја у свечаним одорама са црквеним симболима моћи (архијерејског штапа и других) представљају манифестацију духовне али и световне моћи у појединим историјским приликама. Приказани у пуној фигури, допојасно или трочетвртински, визуелизовали су достојанство црквене институције у неповољним верским и политичким приликама. На тим основама визуелизоване су представе високих великодостојника Српске православне цркве током друге половине деветнаестог века.

¹³ W. Telesko, *Das 19. Jahrhundert. Eine Epoche und ihre Medien*, Wien 2010, 22–24.

¹⁴ W. Benjamin, *Umetničko delo u veku svoje tehničke reprodukcije*, u: *Eseji*, Београд 1974, 116–149.

¹⁵ R. Verhoogt, *Art in Reproduction: Nineteenth-century Prints after Lawrence Alma-Tadema, Jozef Israels and Ary Scheffers*, Amsterdam 2007, 15–16.

¹⁶ Martin Warnke, *Herrscherbildnis*, *Handbuch der politischen Ikonographie*, Bd. I: *Abdankung bis Huldigung*, hrgs. U. Fleckner, M. Warnke, H. Ziegler, München 2011, 491–490.

¹⁷ I. Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford University Press 2002.

¹⁸ Више о владарским портретима: И. Борозан, *Споменик у храму: Memoria краља Милана Обреновића*, Београд 2014, 86–92.

¹⁹ М. Тимотијевић, *Портрети архијереја у новијој српској уметности*, Западно-европски барок и византијски свет, ур. Д. Медаковић (Београд 1991), 147–174; К. Васић, *Портрети архијереја у Карловачкој митрополији (1690–1790)*, Нови Сад 2003. О величајним погребним портретима српских митрополита у 18. веку: В. Симић, *Погреб и постхумни портрет митрополита Павла Ненадовића: цртежи Теодора Крачуна и Захарије Орфелина*, Саопштења L (2018), 161–174.

Сл. 1 Анастас Јовановић,
Митрополит Михаило,
колорисана талботипија,
1852-53, Музеј града
Београда

Fig. 1. Anastas Jovanović,
Metropolitan Mihailo,
coloured calotype, 1852-53,
Belgrade City Museum

Лик митрополита Михаила је континуирано пласиран током друге половине 19. и почетком 20. века. Рани пример визуелне репрезентације митрополита Михаила представља седећи портрет у медију бојене талботипије из 1852/1853. године.²⁰ (сл. 1). Церемонијални трочетвртински портрет је извео знаменити уметник Анастас Јовановић, први српски фотограф и дворуправитељ кнеза Михаила Обреновића.²¹ Највероватније настала у садејству уметника и митрополита, овај портрет представља режирани приказ достојанствене особе у пуноћи његовог социјалног статуса. Приказ митрополита са ордењем на прсима и бројаницом у левој руци постао је основни модел за разнолике варијације његових портретних представа.

Упркос социјалним симболима моћи оличеним у бројном ордењу, митрополит исказује достојанство монаха и умереност сходну суштинском учењу цркве. Англикански свештеник Вилијам Дентон је током про-

²⁰ Више о фотографији: Р. Антић, *Анастас Јовановић, Талботипије и фотографије*, Београд 1986, 71.

²¹ Више о лику и делу Анастаса Јовановића: *Идентитети и медији: Уметност Анастаса Јовановића и његово доба*, ур. И. Борозан, Д. Ванушић, Београд 2017.

Сл. 2. Митрополит Михаило, *L'univers illustre*, 30. септембар за 1876. годину, преузето из књиге *Балканска ружа ветрова*, Београд 2007, 287.

Fig. 2. Metropolitan Mihailo, *L'univers illustre*, 30. September 1876, taken from the book *The Balkan Rose of Winds*, Belgrade 2007, 287.

путовања по Србији 1862. године описао митрополита Михаила у својој књизи *Србија и Срби: Он је стар једва четрдесет година, дакле млад за свој садашњи положај, али израз његовог лица сведочи о великој благонаклоности и интелигенцији. Његово држање је отмено и пријатно и достајанствен став одговара његовом положају старешине цркве; ретко сам о коме, приликом једне краће посете, добио тако пријатан утисак као о њему*.²² Поклапање Дентоновог описа и митрополитовог портрета указује на стару праксу дворске културе засноване на аристократској суздржаности и намештеној једноставности.²³ Визуелни исказ и вербални опис делују компатибилно, и у великој мери говоре о формалном уобличавању лика митрополита Михаила у раном периоду његове прве владавине. Насловну корицу Дентонове књиге илуструје представа митрополита Михаила у церемонијалној пози испод балдахина. Она потврђује духовно достојанство и психолошку доминацију митрополита над околином, као и контролу осећања

потенцијалног посматрача представе.²⁴

Митрополитова суздржаност и монашко достојанство очити су и у приказу непознатог илустратора објављеног у листу *L'univers illustre*, 30. септембар за 1876. годину.²⁵ (сл. 2). Из привидно замрзнутог лика митрополита у отменој монашкој ризи, окруженог двојицом ђакона, исијава духовна снага у његовом телу која креира визуелни исказ о непоколебљивости и постојаности Цркве. Иза *слабог* тела и неуверљиве појаве крио се одлучни јавни делатник, о чему говори и Слободан Јовановић: *Мали и*

²² William Denton, *Serben und die Serbien*, Berlin 1865, 90.

²³ Дворска култура 15. и почетка 16. века је сублимирана у Кастиљонеовом *Дворанину* (1528): В. Kastiljone, *Knjiga o dvoraninu*, Beograd 2012.

²⁴ William Denton, *Servia and Servians*, London 1862.

²⁵ Илустрације је публикована у: Р. Ковачевић, М. Марјановић, *Балканска ружа ветрова*, Београд 2007, 287.

Сл. 3. Митрополит Михаило, *Вечерње новости*, бр. 284, 14. октобра 1894.

Fig. 3. Metropolitan Mihailo, *Večernje novosti* no. 284, 14 October 1894.

Сл. 4. Митрополито Михаило, литографија, након 1895., Саборна црква у Неготину

Fig. 4. Metropolitan Mihailo, lithograph, after 1895, Church of Holy Trinity in Negotin

*ситан са слабачким покретима и умирујућим гласом, Михаило је изгледао као богомољац и испосник, а био је у ствари национални револуционар и партијски борац.*²⁶

Током другог поглаварства митрополита Михаила заокружен је процес уобличавања његовог лика. Наиме, митрополит је представљан као времешни поглавар српке цркве. Дисциплиновани јерарх је наставио да снагом свога духа контролише јавни простор. Говорећи негативно о гиздавом и накићеном оделу потоњег митрополита Инокентија, краљица Наталија истиче да се митрополит Михаило никада у јавности не би тако појавио.²⁷ Митрополит Михаило себе и своју улогу у јавности није видео у помпезном наступу. Свој јавни имиџ је уобличио у складу с начелима скромности и уздржаности. Једини приказ социјалне моћи био је истакнут бројним ордењем које је дефинисало митрополитов значај, али још више углед цркве као институције.

²⁶ С. Јовановић, *Влада краља Милана Обреновића*, књ. 2, Београд 396.

²⁷ Н. Обреновић, *Моје успомене*, прир. Љ. Трговчевић, Београд 1999, 149.

Сл. 5. Рафаило Момчиловић, Митрополит Михаило, уље на платну, 1896, Народни музеј у Београду

Fig. 5. Rafailo Momčilović, Metropolitan Mihailo, oil on canvas, 1896, National Museum in Belgrade

Митрополитов портрет, који је накнадно изгубљен, изложио је сликар Милош Тенковић у Београду 1881. године. Извештач листа *Србадија* указује да је штета што Тенковић није пласирао више оваквих *националних-народносних портрета*,²⁸ Јер је, по њему, митрополитова слика била манифестација хришћанства и националног духа српске етнице. Митрополитов портрет је поиман као профана национална икона и визуелна представа народног јерарха.

Крај столовања митрополита Михаила обележен је усложњавањем његовог визуелног приказа. Приказиван је у илустрованим новинама као временски јерарх чије достојанство више не извире само из социјалног статуса. Углед потврђен позним годинама потцртава унутрашњу мудрост и духовну равнотежу представљеног лика. Године 1894. долази до канонизације лика митрополита Михаила у масовним медијима. Повод је био четрдесетогодишњица његове службе,²⁹ која је свечано обележена, што

потврђују и масовни медији. Митрополитов лик је пласиран у *Вечерњим новостима* 14. октобра 1894. године. (сл. 3) Благо трочетвртински допојасни профил с панакамилавком исказује митрополитов друштвени статус. Читаоци *Вечерњих новости* су упознати и са уручењем Ордена двоглавог белог орла са брилијантима на златном крсту, који је у име краља митрополиту предао монархов ађутант.³⁰

Новостечени митрополитов статус је требало да се потврди у медијској сфери. Познати књижевник Мита Стајић је ангажовао Уроша Предића да наслика лик Светог Саве.³¹ Насликани портрет је у форми поклона тре-

²⁸ *Изложбе у Београду 1880-1904*, ур. М. Коларић, Београд 1990, 15.

²⁹ *Четрдесетогодишњица*, *Вечерње новости* 284, (14. 10. 1894).

³⁰ *Предат орден*, *Вечерње новости* 342, (11. 12. 1894).

³¹ Преузети наводи су настали на основу аутобиографских записа Уроша Пре-

Сл. 6. Наши
Архипастори,
Геца, бр. 33,
26. 9. 1893,
Народна
библиотека
Србије

Fig. 6. Ours
Archpastors,
Gedža no. 33, 26
September 1893,
National Library
of Serbia

бао бити уручен Скопском митрополиту Фирмилијану. Стајић је без сликаревог одобрења наложио да се светитељев лик масовно умножи и дистрибуира за школе у Србији.³² Незадовољни сликар сведочи да је поред тога, књиџар дао да се измени лик Светог Саве, који је по накнадном виђењу митрополита Теодосија Мраовића исувише личио на лик митрополита Михаила, изазвавши незадовољство код потоњег митрополита.³³

Врхунац достојанства митрополита Михаила потврђен је 1895. године правом ношења беле панакамилавке и брилијантског крста. Фотографија са допојасним митрополитовим ликом са белом панакамилавком је одмах преточена у разнолике медије и масовно пласирана унутар црквене организације. Увид у ризницу Саборне цркве у Неготину потврђује *обавезу* набавке канонског митрополитовог портрета.³⁴ (сл. 4) Уоквирени лик је пратио својеручни митрополитов аутограф: *Михаило. Архиепископ београдски и митрополит српски 1894.*

Године 1896. настао је репрезентативни портрет митрополита Михаила. Јерарх је приказан у готово целој фигури у седећем положају испод балдахина, са књигама као атрибутима његове учености и просветитељског рада на духовном плану. Овај портрет је ревокација барокних величајних представа високих црквених великодостојника.³⁵ Јеромонах

дића: М. Јоанновић, *Урош Предић*, Нови Сад 1998, 271.

³² Исто.

³³ Исто.

³⁴ Литографија је снимљена 2006. године у ризници цркве Саборне цркве у Неготину

³⁵ Могући узор представља портрет патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте из Жефаровићеве *Стематографије* (1741): Ј. Тодоровић, *Ентитет у сенци. Манирање моћи и државни септакл у Карловачкој митрополији*, Нови Сад 2010, 149–151.

Сл. 7. Митрополит Михаило, *Босанска вила* 4, 28. фебруар 1898, Народна библиотека Србије

Fig. 7. Metropolitan Mihailo, *Bosanska vila* 4, 28 February 1898, National Library of Serbia

и сликар Рафаило Момчиловић је овај портрет поконио митрополиту.³⁶ (сл. 5) Посредством митрополита, сликар је стекао могућност да похађа Српску цртачку и сликарску школу Кирила Кутлика.³⁷ Из личне скромности, или из потребе да себе канонизује у ризници културног сећања национа, митрополит Михаило је свој репрезентативни портрет 1897. године даровао Народном музеју.³⁸

Упркос скромности, митрополитов *живи* лик је демонстриран и у перформативним наступима у јавности. Феликс Каниц је на свом пропутавању по Србији 1897. године присуствовао богослужењу у Саборној цркви у Београду. Том приликом је описао богослужење митрополита Михаила: *Богослужење недељом и празником у свечано осветљеној саборној цркви одише заиста величанственом тајанственошћу. То је нарочито видно кад литургију прати уметничко певање црквеног хора, и кад после литургије седи митрополит Михаило, у раскошној одежди и са белом камилавком на глави, сиђе са амвона и у пратњи осталих црквених великодостојника почне делити своју нафору. У тискању гомиле да што пре дође до руке седог првосвештеника и да је пољуби јасно се показује моћ коју источњачки култ има над људима...*³⁹

Сјај богослужбеног церемонијала, раскош одеће и тактилни визуелно-чулни ефекти православне службе оставили су снажан утисак на Каница. Путописац није успео да се отргне дихотомији на релацији

³⁶ У. Рајчевић, *Рафаило Георгије Момчиловић, монах, сликар и мученик (1875–1941)*, Београд 2009, 9.

³⁷ Исто.

³⁸ У. Рајчевић, *Рафаило Георгије Момчиловић, монах, сликар и мученик (1875–1941)*, 61; Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 115.

³⁹ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво. Од римског доба до краја XIX века*, Београд 1991, књ. 1, 62.

Оријент–Окцидент.⁴⁰ Он је, сходно стереотипу релације Исток–Запад, у тискању људи и њиховој жељи за благословом видео уврежени наратив о источњачким деспотијама.

Током последње деценије двадесетог века дошло је до креирања и недовољне слике митрополита Михаила. У сатиричном листу *Геца* пласирана је негативна представа митрополита. Политички обојен лист, близак политичком програму радикала, објавио је низ карикатуралних митрополитових представа које су физиогномски хипертрофирале његов лик. Визуелни приказ Геце, народног и малог овоземаљског јунака,⁴¹ материјализовао је отпор према *однарођеним* системима државне моћи (државна и црквена управа). Упечатљив двојни приказ светог Саве и посредно приказаног митрополита Михаила потврђује изнету тезу. (сл. 6) Насупрот иделизованог некадашњици, оличеној у канонској представи *Свети Сава благосиља српцад*, митрополит са батином у руци представља метафору актуелне црквене организације, и указује на њену корупцију и световни карактер.⁴² Приказ митрополита Михаила са батином исказује негативно виђење цркве у целини од стране атеистички и анархистички настројених интелектуалаца.⁴³

Сл. 8. Митрополит Михаило, Весник Српске цркве, *Весник српске цркве* 2, (фeбруар 1899), Библиотека Патријаршије Српске православне цркве

Fig. 8. Metropolitan Mihailo, Serbian Orthodox Church Herald 2, (February 1899), Patriarchal Library of Serbian Orthodox Church

Постхумна визуелизација лика митрополита Михаила

Непосредно након митрополитове смрти дошло је до канонизације његовог лика у илустрованим новинама. Извештаји потврђују да је вели-

⁴⁰ E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2008.

⁴¹ В. Јовановић, *Државна власт и појединац*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Од краја османског века до почетка Првог светског рата, ур. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 75–76.

⁴² *Геца*, бр. 33, 26. 9. 1893.

⁴³ Више о деловању Светозара Марковића и Васе Пелагића у контексту црквених прилика у Србији друге половине 19. века: Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 366–369.

Сл. 9. Митрополит Михаило на одру у Саборној цркви у Београду, *Српски народни илустровани велики календар за 1899. годину*, Нови Сад 1898, 41, Завичајно одељење Библиотеке града Београда

Fig. 9. Metropolitan Mihailo on Deathbed in Belgrade Cathedral, *Serbian National Illustrated Calendar for 1899*, Novi Sad 1898, 41, Local History Department of Belgrade City Library

ки број дневних новина пласирао митрополитов лик са црним флором.⁴⁴ *Босанска вила* објављује седећи портрет митрополита са црном панакамилавком.⁴⁵ (сл. 7) У *Веснику српске цркве* штампан је некролог уз пратећу представу митрополита са белом панакамилавком.⁴⁶ (сл. 8) Гласило централног Свештеничког удружења пласирало је митрополитов канонски лик с идејом његовог трајног меморисања у колективном памћењу заједнице.

Постхумно прослављање митрополитовог лика имало је кључно место током фунералних свечаности у организацији Свештеничког удружења. По речима извештача *Весника српске цркве*, цео Београд је био премрежен митрополитовим ликом. У изложима дућана угледних трговаца постављане су митрополитове слике са црним флором.⁴⁷ У складу са старом праксом обесмрћивања митрополитовог политичког (бесмртног) тела, Београд је претворен у пулсирајући театарски простор.⁴⁸ У центру ефемерног спектакла нашло се митрополитово смртно тело, које је преобработено у непропадљив симбол постојаности институције цркве. Кључни моменат церемоније био је повезан с излагањем митрополитовог тела у Саборној цркви. Новински извештаји говоре да је знаменити академски сликар Марко Мурат насликао митрополитово тело на одру у Саборној цркви.⁴⁹

У *Великом илустрованом календару за просту 1899. годину* публикован је приказ окупљања око изложеног митрополитовог тела.⁵⁰ (сл. 9)

⁴⁴ *Весник Српске цркве* 2, (фeбруар 1899), 117.

⁴⁵ *Босанска вила* 4, (28. фебруар 1898).

⁴⁶ *Весник српске цркве* 2, (фeбруар 1899).

⁴⁷ *Весник српске цркве* 2, (фeбруар 1899), 111.

⁴⁸ Ј. Тодоровић, *Ентитет у сенци. Мапирање моћи и државни спектакл у Карловачкој Митрополији*, 157–171.

⁴⁹ Данас не постоје подаци о овој слици: *Слика митрополита*, *Мале новине* 38, (7. 2. 1898).

⁵⁰ *Српски народни илустровани велики календар за 1899. годину*, Нови Сад 1898, 41.

Сл. 10. Светислав
Јовановић, уље
на платну, 1899,
Патријаршија Српске
православне цркве

Fig. 10. Metropolitan
Mihailo, Svetislav
Jovanović, oil on
canvas, 1899, Serbian
Orthodox Church
Patriarchate

Свештеничко удружење је у данима одржавања фунералних свечаности донело одлуку о састављању биографије митрополита Михаила коју би красила његова представа.⁵¹

Трећи сегмент митрополитове визуелне репрезентације везује се за уобличавање његове постхумне слике. Особито се битним чини портрет митрополита који је, по фотографији, извео Светислав Јовановић, брат сликара Паје Јовановића. (сл. 10) У доњем десном углу је уметник навео кључне одреднице слике: уметников потпис, годину израде 1899, и запис о Паризу као месту настанка слике. Из новинских извештаја се сазнаје да се портрет може видети у радњи фотографа Милана Јовановића, брата Светислава Јовановића.⁵² Коначно одредиште портрета била је сала Митрополије.⁵³ Са дозом опреза можемо закључити да је Српска православна црква наручила уљани митрополитов лик од Светислава Јовановића.

Наведене пласиране постхумне варијације канонских митрополитових фотографија манифестовале су непропадљивост његовог вечитог

⁵¹ *Весник српске цркве* 2, (фебруар 1899), 116.

⁵² *Митрополитиове слике*, *Вечерње новости* 226, (18. 8. 1899).

⁵³ Исто.

(другог) тела, које постаје заступник цркве у вечности.⁵⁴ Портрети су дефинисали митрополитов историјски лик, али и изванвременски институционални живот саме цркве.

Свештеничко удружење је одмах након смрти митрополита Михаила предузело акцију подизања споменика преминулом митрополиту.⁵⁵ Врхунац његове постхумне визуелизације представља откривање монументалног гробног споменика у београдској Саборној цркви 1902. године.⁵⁶ У ондашњој периодици је снимак споменика задобио истакнуто место.⁵⁷ (сл. 11) Целокупан процес уобличавања споменика је појашњен у *Споменици блаженоупокојеном митрополиту* која је штампана поводом открића споменика.⁵⁸ Тако су визуелно и вербално дело спојени у јединствени наратив с идејом коначног креирања сећања на митрополита Михаила. Гробни артефакт у форми историзованог портала усеченог у зид цркве изведен је по нацрту архитекте Милорада Рувидића, у *византијском* стилу, како се у *Споменици* истиче. У питању је споменичко дело проистекло из европске фунералне праксе.⁵⁹ У периодици се наводи да је споменик висином изједначен са наспрамно постављеним гробним спомеником кнезу Михаилу.⁶⁰ Из тог податка проистиче да се митрополитов споменик није смео узвисити над владарским, од којег није био нижи. Замишљена симфонија владарске и црквене власти је изједначена у најважнијем сакралном простору на тлу српске државе. Израда споменика је, у конкуренцији Гобумбовског и Ђованија Бергота, поверен домаћем каменоресцу Николи Лукачеку.⁶¹ У фокусу гробног артефакта нашла се представа светог Саве, дело академског сликара Настаса Стефановића из 1902. године. (сл. 12) Након расписаног натечаја, у конкуренцији сликара Живка Југовића, Ђорђа Крстића, П. Ранковића и М. Марковића, изабран је Настас Стефановић.⁶² Насликана представа је у делу јавности изазвала недоумицу да ли је на слици представљен свети Сава или митрополит Михаило. У ли-

⁵⁴ У питању је знаменита теорија Ернста Канторовица о два владерава тела. Она је заснована на учењу француских и енглеских средњовековних правника о пролазном (смртном) и непролазном (бесмртном) институционалном телу владара, и монархије у целини: Е. Н. Kantorovic, *Dva kraljeva tela*, Београд 2012.

⁵⁵ О процесу уобличавања и самом споменику митрополиту Михаилу: Н. Макуљевић, *Гроб митрополита Михаила у београдској Саборној цркви*, Гроб годишњака града Београда XL-XLI (Београд 1993-1994), 141-146.

⁵⁶ *Откривање споменика*, Вечерње новости 229, (21. 8. 1902).

⁵⁷ Типска фотографија споменика је пласирана у: *Весник Српске цркве* 2, (фебруар 1903), 165.

⁵⁸ Н. М. Трифуновић, *Споменица блаженоупокојеноме Архиепископу Српском и Митрополиту Српском Михаилу, приликом Открића и Освећења надгробног Споменика*, Београд 1902.

⁵⁹ Н. Макуљевић, *Гроб митрополита Михаила у београдској Саборној цркви*, 144.

⁶⁰ *Споменик блажено-упокојеном митрополиту Михаилу*, Вечерње новости 283, (13. 10. 1901).

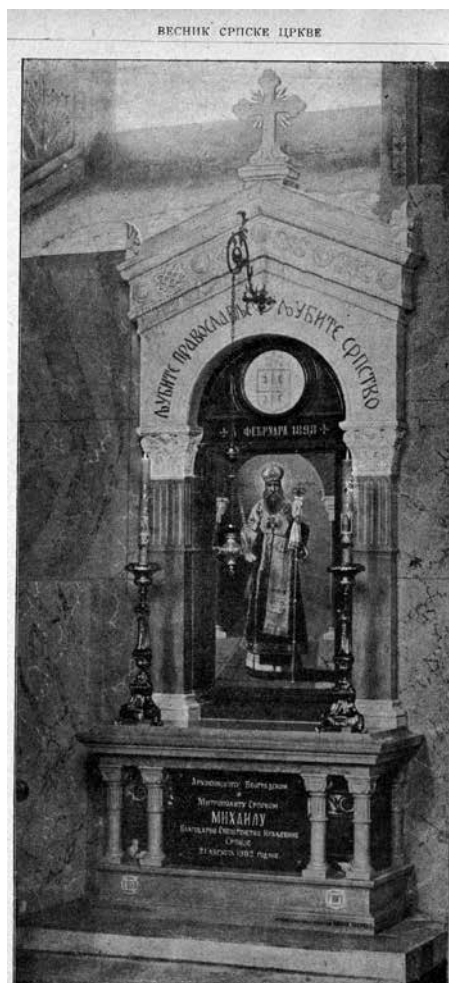
⁶¹ Н. М. Трифуновић, *Споменица блаженоупокојеноме Архиепископу Српском и Митрополиту Српском Михаилу, приликом Открића и Освећења надгробног Споменика*, 19.

⁶² Исто, 17.

сту *Вечерње новости* је вођена полемика о физиогномији представљеног лика. Свештеничко удружење је у накнадно штампаној *Споменици* истакло разлоге због којих се определило да наручи недвосмислену представу светог Саве, и поред идеје да се представи свети Никола, породични патрон митрополита Михаила. Истакнут је и следећи разлог: *Митрополит Михаило био је први независни Српски Митрополит после Косова који се у управљању Српском црквом руководио идеалима и делима првога Српског Просветитеља Св. Саве, то је решило: да се у Споменик мете икона Св. Саве што је и учињено.*⁶³ Наводећи одлуке Московског сабора из 1667, и светог Синода од 30. новембра 1822. године, чланови удружења су се позвали на забране приказивања неканонизованих ликова у цркви, па макар они били и владари.⁶⁴

У *Споменици* је пласиран још један доказ у прилог тврдњи да је насликан свети Сава а не митрополит Михаило. Хаџи Јован, игуман манастира Света Петка код Параћина, издао је налог да се у манастирској цркви осликају ликови кнеза Милоша и митрополита Михаила.⁶⁵ Митрополит Михаило је захтевао да се слике прекрече, што је и учињено.

Контроверзе су настављене у српској периодици, док се у листу *Вечерње новости* и даље водила полемика о насликаном лику. У тексту *Свети Сава – Михаило* истиче се како сви знају да је заправо осликан митрополит Михаило.⁶⁶ Председник главног одбора Свештеничког удружења, протојереј Никола М. Трифуновић, огласио се после неколико дана.⁶⁷ Он је одбацио тврдње да је у питању лик митрополита Михаила, што је поткрепио чињеницом да је главни одбор првобитно прихватио план архитек-

Сл. 11. Гробни споменик митрополита Михаила, *Весник Српске цркве* 2, (фeбруар 1903), 165, Библиотека Патријаршије Српске православне цркве

Fig. 11. The gravestone of Metropolitan Mihailo, *Serbian Orthodox Church Herald* 2, (February 1903), 165, Patriarchal Library of Serbian Orthodox Church

⁶³ Исто, 18.

⁶⁴ Исто, 17.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ *Св. Сава – Михаило*, *Вечерње новости* 234, (26. 8. 1902).

⁶⁷ *Грешите и ви и они*, *Вечерње новости* 238, (30. 8. 1902).

Сл. 12. Настас Стефановић, Свети Сава, 1902, Саборна цркве у Београду

Fig. 12. Nastas Stefanović, Saint Sava, 1902, St. Michael's Cathedral in Belgrade

те Милорада Рувидића за гробну целину са ликом светог Саве, те да је конкурс и био расписан за осликавање светитеља на који су се пријавили, и били награђени Ђока Крстић са 500 динара, Живко Југовић са 360 динара и Настас Стефановић са 300 динара. Протојереј наводи и да је Никола Стефановић изменио првобитну концепцију и наложио да се наслика лик митрополита Михаила, али да је током израде – увидевши да нема подршку главног одбора – одлучио да се врати првобитној замишљању осликавању лика светог Саве. Неколико дана касније јавио се и прозвани парох београдски Никола Стефановић, који је написао да је ипак у питању лик митрополита Михаила, али да је три дана пред откривање споменика Настас Стефановића *натеран* да га *премаже*.⁶⁸ Упркос изреченом ставу Свештеничког удружења, приказани лик унутар гробне целине несумњиво подсећа на почившег митрополита, и тако оставља нерешеним питање о верном идентитету насликаног лика.

Култура смрти је имала истакнуту улогу у неговању сећања заједнице на изванредног појединца.⁶⁹ Гробни лик митрополита и фунерални споменик у целини замишљени су као визуелно место сећања, и симбол који црквени простор претвара у динамично место духовног и патриотског ходочашћа.⁷⁰ Гробна целина у Саборној цркви у Београду формирана је као централна

тачка новоуспостављеног култа митрополита Михаила. Она је изведена у сагласју са формом вертикалних гробних лучних плоча узиданих у зидове цркава с краја 19. и почетка 20. века у храмовима Српске православне цркве.⁷¹ По подобију теоријских основа произвођења великих хероја заједнице, у деветнаестом веку је конституисан и култ духовног великана српске нације.⁷² Сходно општим токовима културе и идеологије века, фунералне

⁶⁸ *Мало одговора*, Вечерње новости 244, (5. 9. 1902).

⁶⁹ И. Борозан, *Култура смрти у српској грађанској култури 19. и првим деценијама 20. века*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 889–983.

⁷⁰ И. Борозан, *Споменик у храму: Методија краља Милана Обреновића у Ђурлини*, Београд, 2014, 209–217.

⁷¹ Посебно се значајним чини гробна целина краља Милана Обреновића с почетка 20. века у цркви у Ђурлини: Исто, 171–179, посебно 178.

⁷² Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку; Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006, 91–122. Тома Карлајл је у

свечаности и постхумна визуелизација били су суштински део хероизације преминулог великана у српској средини током деветнаестог века.⁷³ Црквени простори су дефинисани гробним целинама које имају значај националних споменика.⁷⁴

У годинама након смрти митрополита Михаила уследили су пласман и експлоатација његовог лика. У јуну 1903. године, нови српски краљ Петар Карађорђевић је посетио манастир Раковица крај Београда. Том приликом се, како извештачи наводе, задржао пред сликом митрополита Михаила која се налазила у свечаној сали.⁷⁵ Један догађај из 1906. године говори о континуираном прослављању лика почившег митрополита – у *Вечерњим новостима* је пренета вест да је новоизабрани епископ шабачки посетио гробни споменик митрополита Михаила.⁷⁶ Епископ је након троструке метаније целивао лик светог Саве. Без обзира да ли је том приликом целивао лик митрополита, или пак лик светог Саве, гробна целина је у годинама након смрти митрополита Михаила дејствовала као поклоничко место. У *Вечерњим новостима* је 1908. године објављен чланак о десетогодишњици смрти митрополита Михаила.⁷⁷ (сл.13) Текст је пратила репродукција фотографије митрополита Михаила, на основу које је својевремено Светислав Јовановић извео репрезентативни портрет, дефинисан као један од два канонска митрополитова лика.

Јовановићев допојасни портрет митрополита Михаила у благом трочетвртинском положају са белом панкамилавком с временом је стекао неприкосновени статус. У сепарату проте Ст. М. Димитријевића, *Михаило, Архиепископ Београдски и Митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и неимар Југословенства* из 1933. године пласиран је Јовановићев канонски митрополитов лик.⁷⁸

Сл. 13. Митрополит Михаило, *Вечерње новости* 36, год (5. 2. 1908), Народна библиотека Србије

Fig. 13. Metropolitan Mihailo, *Večernje Novosti* 36, (5 February 1908), National Library of Serbia

свом канонском делу *О херојима* дефинисао установљење основе и функционисање изабраних хероја заједнице: Т. Карлајл, *О херојима*, Београд 1903.

⁷³ М. Тимотијевић, *Хероизација песника Војислава Илића и подизање споменика на Калемегдану*, Годишњак града Београда XLVII.XLVIII, (Београд, 2001–2002), 187–210.

⁷⁴ А. Kostić, *Public monuments in sacred place: memorial tombs as national monuments in nineteenth century Serbia*, *Acta historiae artis Slovenica* 18, 2013, 11–24.

⁷⁵ *Краљ у Раковици*, *Вечерње новости* 174, (25. 6. 1903).

⁷⁶ *Целивао гроб*, *Вечерње новости* 293, (24. 10. 1906).

⁷⁷ *Вечерње новости* 36, 5. 2. 1908.

⁷⁸ Ст. М. Димитријевић, *Михаило, Архиепископ Београдски и Митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и неимар Југословенства*, Београд 1933.

Прикази митрополита у илустрованим и сатиричним новинама, на фотографијама и ликовним представама, говоре о вишеслојним аспектима визуелне културе. Представе митрополита у репрезентативној пози, као хиперторфирани лик на карикатурама и на самртном одру, потврђују да је његов лик био предмет ширих верских, културних, друштвених и политичких оквира времена. Митрополитов лик је сагледан у простору између репрезентације поглавара црквене институције и актуелног тренутка друге половине деветнаестог века. Приказ историјског лика митрополита Михаила пласиран у разноликим медијским изразима је визуелизовао његову особену личност, али и изванвременску постојаност и моћ Српске православне цркве.

Igor Borozan

(University of Belgrade)

BETWEEN REPRESENTATION OF THE CHURCH POWER AND REALITY
PRESENTATION: THE IMAGES OF METROPOLITAN MIHAILO JOVANOVIĆ
IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Metropolitan Mihailo Jovanović is one of the most important figures in the eight-century long history of the Serbian Orthodox Church. Officiating twice as the head of the Metropolitanate of Serbia, in the periods 1859 – 1881 and 1889 – 1898, he left a very deep mark on theological thought and church organization of the second half of the 19th century. He was an active advocate of national issues and a cultural worker within the public space of the community. Yet, his image that was set in various media was not subject to systematic research. The images of the Metropolitan in illustrated newspapers, photographs, arts, and satirical magazines reveal the multilayer aspects of visual culture. The representative poses of Metropolitan's images, all the photographs made during public processions, his exaggerated figure on the cartoons, as well as his portrayal on the deathbed, confirm that his image was the subject of broader religious, cultural, social and political frameworks, beyond time constraints. At the same time, his images were subjects to intermedia permeation. The same canonical images fluctuated in the medium of painting, lithography, photography, etc. highlighting the period of mass consumption of the images of church leaders.

His representative portraits in painting medium are of particular significance, originating from the concept of the magnificence of rulers' portraits. In the late 19th century, Svetislav Jovanović and Rafailo Momčilović made the most striking official portraits of this church father. The images of the Metropolitan wearing medals in the form of an official portrait express the dignity and institutional importance of the church. The Metropolitan's portrait is defined as his historical image, but also as a timeless visual confirmation of the authority of the institution of Metropolitanate. The media image of the Metropolitan Mihailo is finally discussed through the prism of the space between the representation of the head of the church institution and the present moment.